

УДК 288 (477)

В. Й. Ганяк,

здобувач Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

СОЦИНІАНІЗМ – ПРАВОНАСТУПНИК ЄВРОПЕЙСЬКОГО АНТИТРИНІТАРИЗМУ XVI СТ.

У статті розглянуто народження та генеза социніанізму в надрах європейського антитринітаризму XVI ст. Проаналізовано та запропоновано науковому товариству обґрунтоване вживання спеціальних релігієзнавчих термінів для характеристики цього історично-релігійного феномену.

Ключові слова: социніанізм, антитринітаризм, аріани, унітарії, юдаїзанти.

Социнианизм – правопреемник европейского антитринитаризма XVI ст.

В статье рассмотрено рождение и генезис социнианизма в недрах европейского антитринитаризма XVI в. Проанализированы и предложены научному сообществу обоснованное применение специальных религиозных терминов для характеристики этого исторически-религиозного феномена.

Ключевые слова: социнианизм, антитринитаризм, ариане, унитарии, юдаизанты.

Socinianism is legal successor European antitrinitarism in the XVI century

In this paper is discussed the birth and genesis socinianism in the bowels of the European antitrinitarism in the XVI century. The author analyzed and suggested to scientific societies reasonable use of special religious terms to describe this historical-religious phenomenon.

Keywords: socinianism, antitrinitarism, Arians, Unitarians, judaisants.

«Про социніан, чи аріан, або антитринітаріїв» – саме таку назву мав один з листів філософа-просвітника Вольтера, який перебуваючи у 1726–1729 рр. в Англії писав: «Тут існує невелика секта, яка складається з духовних осіб та декількох мирян, дуже вчених які не приймають імені ні аріан, ні социніан». Ця невизначеність у вживанні термінів для характеристики та ідентифікації цієї релігійної течії іс-

нує і досі. Додаткову плутанину в цю проблему вносить відсутність обґрунтованої періодизації цього історично-релігійного феномену – відомо, що соцініанізм народився в надрах антитринітаризму у XVI ст. Незважаючи на те, що представники вищезгаданої релігійної течії и воліли називати себе братами чи християнами іноді унітаріями. Опоненти цієї течії досить часто використовували для її ідентифікації інші образливі назви, наприклад, «нурки» (пірнальники).

Деякі сучасні українські дослідники, не бажаючи розглядати описану вище проблему, вживають у своїх роботах зв'язку «антитринітаризм і соцініанізм», виходячи з того, що саме ці терміни найчастіше вживаються у науковому середовищі. З іншого боку існують незаперечливі історичні факти, які свідчать, що ця течія у різні періоди мала досить відмінні якісні характеристики. Тому така спроба описати релігійну течію парою цих термінів досить часто може призводити до помилки або суперечливості: що вірно для першого може бути хибним для другого.

На жаль, на даний момент вітчизняна релігієзнавча думка не може порадувати великою кількістю наукових робіт, які присвячені історії антитринітаризма та соцініанства.

Майже класичною стала праця Любашенко В.І. «Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій», яка вже витримала декілька видань. Історія нетрадиційних течій протестантизму (антитринітаризма та соцініанства) розглядається на основі значної джерельної бази. Але, на нашу думку, об'єднання в одному дослідженні різних думок багатьох дослідників призвело до виникнення певних суперечностей що до обґрунтування періодизації, а як наслідок цього авторка робить невірні висновки, що до генезису соцініанізму. Крім того в роботі присутні технічні помилки, які можуть бути пов'язані з обробкою великого масиву інформації: так, місто Старокостянтинів (Хмельницька обл.) дивним чином опинилось на Київщині, хоча в той час входило в склад Волинського воєводства, а син ремісника Якуб Палеолог був залічений до шляхти. Зважаючи на велике науково-освітнє значення цієї роботи, ще не раз будемо повертатися до аналізу окремих положень та висновків цього дослідження.

Інша велика наукова праця – десятитомник «Історія релігії в Україні» за редакцією А.М. Колодного – відносно антитринітаризму та соцініанства є компіляцією думок багатьох дослідників і не привносить ясності для вирішення піднятої проблеми.

Зарубіжні дослідники, особливо польська філософсько-релігієзнавча школа останнім часом приділяють більше уваги обґрунтованому

вживанню спеціальних термінів при дослідженні антитринітаризму та социніанства. Певний варіант вирішення вищезгаданої проблеми запропонував видатний польській дослідник социніанізму З. Огоновський в роботі «*Socianism in the Intellectual History of Europe*» [8, с. 7–9]. На підставі аналізу історичної традиції вживання спеціальних термінів він приходять до висновку, що найбільш сприятливим для наукового товариства було б вживання для характеристики цього історично-релігійного феномену тільки одного терміну «социніанізму». Саме таку думку підтримує серед вітчизняних релігієзнавців Кралюк П., мотивуючи це тим, що у своїй праці акцентує увагу передусім на релігійно-філософському вченні Фауста Социна [12]. На нашу думку, у силу вищевикладеного, з таким узагальненням важко погодитись.

Розгляд піднятої проблеми почнемо з аналізу терміну «аріани» – найбільш поширеного та найдавнішого. Цю назву в християнстві отримали послідовники вчення священника Арія в IV–VI ст., які заперечували вічність Христа. Відносно прихильників антитринітаризму. Цей термін вперше вжили кальвіністи, які таким чином хотіли заклеймити частину представників свого собору, котра під впливом ідей іспанського лікаря Мігеля Сервета почала заперечувати існування Трійці. Але не слід забувати що існують доктринальні розбіжності між аріанами з одного боку і социніанами та більшістю антитринітаріїв з іншого. Аріани в IV–VI ст вважали, що створення Сина було з нічого по волі Отця. Син, таким чином, є вище і перше творіння світу, в той час як інша сторона у XVI–XVII ст. вважала, що він був народжений Дівою Марією від Святого Духа, та піднятий до рівня Бога після воскресіння. Тому з критичної точки зору використання терміна «аріани» сучасними дослідниками для характеристики цього історично-релігійного феномену є, як мінімум, некоректним, тому що призводить до збільшення плутанини.

Щоб обґрунтовано визначатись з вживанням термінів «социніанізм» та «антитринітаризм», слід хоча б коротко простежити історію цієї релігійної течії. Особливість антитринітаризму полягає у тому, що представники цього вчення відкидали один із основних догматів християнства – Трійцю, заперечували вчення про божественність Ісуса Христа та безсмертя душі. Під впливом Реформації у Польщі антитринітарне віровчення спочатку поширилось серед представників кальвінізму. Антитринітаризм виник в країнах Західної Європи, але організаційно сформувався і розвинувся в Речі Посполитої, як самої демократичної країни того часу. Тому саме тут, знайшли прихисток від судових переслідувань в інших країнах такі відомі діячі Реформа-

ції як Франциск Станкар, Лелей Социн, Бернардо Окіно, Валентин Гентілій та Павло Альціат [2, с. 347].

Не знайшовши порозуміння з кальвіністами на синоді у Кракові у 1562 р. антитринітарії заявили про остаточний розрив і зібрали власний собор, який увійшов в історію під назвою «Малий собор» (на відміну від «Великого собору» кальвіністів) [2, с. 112]. А у 1565р. вони вже змогли зібрати перший синод.

Рух антитринітаризму того часу був дуже неоднорідним, об'єднуючи в собі різні групи з відмінними ідеологічними, релігійними та соціально-політичними поглядами. Наприклад, лише тільки через три роки після заснування свого собору антитринітарії прийшли до висновку, що існує тільки один Бог (унітаризм), та засудили погляди тритеїстів та детеїстів.

Знаючи історію цього руху можна більш-менш виважено простежити як змінювались реальні вектори внутрішніх впливів, що визначали антитринітаризм в Речі Посполитої у другій половині XVI ст. Крім того, ще однією характерною рисою цієї течії того часу було зосередження різних груп впливу антитринітаризму у різних регіонах.

Перші ознаки наявності окремих груп впливу знаходимо вже у 1568 р. на синоді в Ів'є, містечку яким володів литовський магнат Ян Кішка, відомий як «протектор аріан». Саме цей магнат, незважаючи на те що заснував цілий ряд антитринітарських громад у Венгрові, Ів'ї, Лоську, Любечі, Кейданах, Новогрудку, виступав за збереження існуючого феодального ладу та збереження прав шляхти і магнатерії. Тому не випадково Симон Будний який очолював групу литовських антитринітаріїв, що підтримувалась шляхтою, ставить питання у суспільно-політичному розрізі: «Чи має моральне право «справжній християнин» на експлуатацію інших людей, брати участь у війні та займати державні посади?». Проти кріпацтва, експлуатації, участі в державних інститутах влади та у війні виступили антитринітарії з радикальними суспільно-політичними поглядами такі як: Петро Гонезій, Павло Гжегож, Мартін Чехович та інші. Так, Павло Гжегож промовляє до антитринітаріїв-шляхтичів: «Ви не маєте права їсти хліб, здобутий потом ваших підданих, а самі повинні працювати. Ви не повинні також жити у маєтках, подарованих вашим пращурам за пролиття крові. Продавайте ваші маєтки і майно, а отримані гроші роздавайте бідним». Багато в чому ці радикальні для того часу ідеї схожі на релігійну доктрину анабаптистів. Кожна з цих груп впливу намагалась навести свою аргументацію посилаючись на місця зі Святого Писання, але не знайшовши загального консенсусу, усі залишились на своїх позиціях.

На заклики радикальних антитринітаріїв відгукнулись деякі представники шляхти. Так, Ян Немоевський на Куявах під впливом проповідей Мартіна Чеховича склав повноваження повітового судді, звільнив своїх селян та прибув на місцевий сейм шляхти у сирій роби, тримаючи дерев'яну шаблю. Ця скандальна подія набула широкого розголосу по всій країні. Наслідуючи такий вчинок шляхтич Миколай Ожаровський відмовився від королівського привілею на село Пшибиславці у Люблінському воєводстві, та благав короля, щоб він забрав в нього його, та віддав тому, хто йому служить [4, с. 31]. Антитринітарії-радикали намагались створити ідеальну міську громаду, яка би втілювала ідеали раннього християнства. З цією метою у 1569 р. вони заснували комуна у новому містечку Раків. Багато в чому ця комуна нагадувала організацію Мюнстерської комуні німецьких анабаптистів:

- спільна власність майна;
- соціальна рівність мешканців – усі вони є братами та сестрами;
- обов'язкова загальна фізична праця;
- колективне керівництво комуною – радою із дванадцяти обраних представників. Так в одному із перших податкових реєстрів місто Раків згадується як «місто апостолів». Слід зазначити, Раківська комуна проіснувала лише декілька років.

Велику стурбованість Мартіна Чеховича та Яна Немоевського викликав той факт, що собор антитринітаріїв у Любліні вже декілька років залишався без керівництва і, що в цьому місті почали проповідувати ересь «пожидовлених» московський поп Євсей та міщанин Валентин Кравець, погляди яких були дуже близькі до групи «литовських братів» під керівництвом Симона Будного. Тому у 1570 р. вони з невеликою групою «куявських братів» прибули в Люблін. Міністром собору став Мартін Чехович, а світським сеньйором Ян Немоевський. За досить короткий час їм вдалося знайти багато прихильників переважно серед міського населення та селян Любельщини, де були досить популярними ідеї моравських анабаптистів. Крім того до Люблінського собору входила невелика група шляхтичів та заможних міщан, яких більше приваблювало морально-етична спрямованість нового віровчення. Людина того часу була дуже релігійною, а страх перед смертю примушував її постійно шукати шлях до спасіння у загробному світі. Антитринітарії-радикали також виступали проти хрещення немовлят і вважали, що людина свідомо приймаючи хрещення у дорослому віці в усьому має наслідувати Христа. Але на відміну від анабаптистів нове віровчення вимагало спеціального навчання,

щоб людина могла розуміти тексти Святого Письма. До того ж вони вважали, що для спасіння людини достатньо в усьому дотримуватись Нового Завіту. Нове віровчення було антропоцентричним на відміну від теоцентризму традиційних конфесій.

Таким чином є підстави стверджувати, що на початку 80-х рр. XVI ст. у русі польського антитринітаризму можна виділити дві великі групи впливу:

- «литовські брати» у Литві на чолі з Симоном Будним;
- «польські брати» у Польщі під керівництвом Мартіна Чеховича та Яна Немоевського.

На протязі наступного десятиліття кожна з цих груп впливу намагалась посилити свої позиції та встановити контроль над синодом, як центральним органом антитринітаріїв. Кінцева мета прийняття рішень в інтересах даної групи, завдання-максимум: забезпечити прийняття рішення центрального органу на свою користь, нейтралізуючи опонентів. Так обидві групи були втягнуті в гостру полеміку щодо суспільно-політичного радикалізму «польських братів». Крім того Симон Будний намагався поширювати свої погляди за рахунок внесення радикальних змін у переклад Св. Писання, який він вперше опублікував у Несвіжі у 1570 р. Він вважав, що Христос є звичайною людиною, обіцяним у Старому Завіті пророком, Месією, що людині для спасіння достатньо дотримуватись десяти заповідей Божих. Суперечки що до приналежності Будного до юдаїзантив тривають і досі: з одного боку ідеологічна близькість могла бути з одного боку обумовлена його раціоналістичним ставленням до інтерпретації Св. Письма, а з іншого боку брак фактів не дає можливості впевнено залічити його до юдаїзантив. Через короткотривалу прихильність до юдаїзантив пройшла певна частина антитринітаріїв, що найшло своє відображення в дотриманні деяких єврейських обрядів, наприклад, дотримання суботи та вживання їжі. На ці спроби пропагувати юдаїзантив Мартін Чехович відповів виданням «Християнських розмов» (1575) та більш поміркованим перекладом Нового Завіту (1577).

У цей період Україна стала ареною боротьби цих двох груп впливу. Так князь Андрій Курбський зазначає у листі до волинського судді Кодіяна Чаплича (1575), що «у домах його угнездилась ересь поживдених Феодосія Косого та Ігнатія». Як свідчать сучасники, після утечі з Московії до Литви вони стали протестантами. Швидше за все вони приєдналися до «литовських братів». А хіліазм українця-антитринітарія Мотовило дуже схожий на погляди Яна Немоевського, що прямо посилався на двадцятую главу Откровення (Апокаліпсису). Цікавим є

факт, що у передмові свого перекладу Нового Завіту Мартін Чехович зазначає, що «крім капітул (глав) зберігли нумерацію зачал (православна нумерація фрагментів Біблії), тому що цього вимагали брати з країв руських» [5, с. 23]. А у 1581 р. волинський шляхтич Валентин Негалевський у селі Хорошові зробив переклад цього видання на «просту мову» для тих єдиновірців, хто ще не розумів польської мови.

Люблінська унія у 1569 р. посприяла створенню умов для посилення на українських землях впливу Люблінського собору. Тому що з цього часу почали постійно діяти декілька чинників:

- Люблін та землі руських воєводств (Україна) тепер знаходились в одній країні;
- Люблін був великим культурним та торговельним центром;
- Люблін був містом у якому засідав найвищий судовий орган Речі Посполитої – Королівський трибунал;
- створення нових та розбудова існуючих міст на цих землях призвели до збільшення кількості міського населення.

Магнати та шляхта інкорпорованих до Корони руських воєводств досить поблажливо дивились на існування соборів антитринітаріїв на їхніх землях. Тому що наявність навіть невеликої частини освічених людей у їхніх володіннях дозволяла отримувати їм більше прибутків. Деякі українські дослідники намагаються зменшити вплив польської культури у другій половині XVI ст. на цих землях, але їм слід краще рахувати кількість побудованих нових міст та містечок. За сто років після Люблінської унії тільки в Волинському воєводстві налічувалось більше ста нових міст.

Люблінський собор в усьому підтримувався Краківським собором на чолі з Симоном Ронмбергом. Тому питанням часу було коли релігійна доктрина «польських братів» стане домінуючою у цій течії. Це сталось на синоді у 1579 р. у Любліні коли їм вдалося затвердити впровадження цензури на будь-які релігійні видання антитринітаріїв, а у 1582 р. на синоді у Лоску вони змогли усунути від керівництва місцевим собором Симона Будного. При цьому були прилюдно спалені усі його праці. Попередньо відмовившись від своїх поглядів, Будний у 1583 р. зміг надрукувати працю направлену супроти «польських братів», за що був відлучений від собору.

У 1579 р. до Польщі прибула людина яка намагалась допомогти «польським братам» захиститися від критики юдаїзантами їхніх радикальних суспільно-політичних поглядів. Це був Фауст Социн. Але керівники Люблінського собору досить прохолодно віднесли до запропонованої допомоги прибульця, а коли той не захотів прийняти

обов'язкове друге хрещення, то йому відмовили у прийнятті до собору. Фауст Социн, будучи гарним теологом, досить швидко зумів проаналізувати недоліки кожної з груп впливу. Тому на протязі наступних десятиліть він послідовно закладає новий ідеологічний фундамент, який згладить суспільно-політичний радикалізм «польських братів» та стане міцним бар'єром проти хіліазма та іудаїзантаства.

Посилення керівних позицій Люблінського собору дуже збентежило католицьку церкву та єзуїтів. Тому з 1582 р. у цьому місті починає працювати колегія єзуїтів для ефективної боротьби з рухом «польських братів». Вони домоглися від польського короля, щоб в окремих цехових привілеях обов'язково була вказана заборона на прийняття до цехів схизматиків(православних) та еретиків. Від цього часу «польські брати» стали постійним об'єктом критики єзуїтів.

Наступне десятиліття пройшло під знаком активізації зростаючого нового покоління шляхти, яка дотримувалось вже більш поміркованих суспільно-політичних поглядів. Іноді цей період називають боротьбою «старших та молодших братів», даючи таке визначення групам впливу. Суттєвим їхнім здобутком стало запрошення Фауста Социна викласти на синоді у 1593 р. свої погляди без погодження з керівництвом Люблінського собора. Але повністю захопити керівництво цим собором вони змогли лише після 1598 р., коли вже помер Ян Немоевський. Що стосується ролі яку цей собор відігравав у русі польських антитринітаріїв слід зазначити, що з 38 синодів цього руху 15 відбулось у Любліні.

Захопивши владу у Люблінському соборі, прихильники Фауста Социна змогли отримати можливість та кошти для відкриття власної академії у закинутому Ракові у 1602 р., а вже у 1605р. вони викладають свої погляди у Раківському катехізисі. З того часу в Європі поширюється вживання для визначення цієї релігійної течії назви «социніани», хоча іноді її невіправдано відносять до усіх польських антитринітаріїв. Поступово Раків стає головним центром впливу цього руху. Починаючи з 1600 р. у цьому місті відбуваються синоди социніан. Іноді в джерелах XVII ст. зустрічається вживання для ідентифікації цієї течії терміну «раківіани», наприклад, Д. Локка називали «раківським равинам».

Посилення наступу контрреформації призвело до поступового закриття социніанських соборів. Наприкінці XVI ст. були закриті собори у Литві. А у 1627 р. за надуманим обвинуваченням у державній зраді єзуїтам вдалося зачинити Люблінський собор. Ще через десять років у 1638 р. за звинуваченням у знищенні придорожного хреста була

закрита Раківська академія. Тому залишившись без основних центрів впливу шляхтичі-социніани вирішили відродити свою академію на Волині, де ще залишалась значна підтримка частини місцевої шляхти та міського населення. До міста Киселіна були запрошені колишні викладачі Раківської академії, а у період 1638–1640 рр. тут відбувалися генеральні синоди социніан [6, с. 57]. Подальша трагічна доля цієї течії пов'язана з Хмельниччиною та вигнанням її представників за кордони Речі Посполитої у 1660 р., тим не менше посприяла розповсюдженню ідей социніанства у багатьох країнах Європи.

Тому намагання Любашенко В.І. довести, що на формування соціанізму значно вплинули раціонально-еритичні ересі юдаїзантського типу («пожидовлених», Башкіна, Куріцина, Косого та антитринітаріїв у ліво-радикальному колі польських і литовських братів), ставши своєрідною ідейною базою социніанства не відповідає історичній дійсності. Не можна погодитись з твердженням, що з кінця 70-х – середини 80-х рр. можна умовно назвати періодом його (антитринітаризма) поступового переростання у социніанство [4, с. 114]. Для більшого обґрунтування такого заперечення наведемо лише фрагмент однієї праці відомого польського єзуїта Якуба Вуека за 1590 р., який дуже добре знав, хто є хто у вищезгаданій течії: «у Литві Будний, а у Любліні Чехович. При цьому відлучений від собору Будний називає Чеховича «люблінським папезем» [1, с. 4]. Таким чином, не має підстав стверджувати про значний вплив іудаїзантів на діяльність усієї течії. Ще слід зауважити, що у цьому творі згадці про Фауста Социна надається другорядне значення: він, як гарний теолог, відстоює позицію «польських братів» у полеміці з онадорантами, тобто його час на той період ще не настав [11, арк. 42].

Викладений матеріал не дозволяє погодитись з висновком Любашенко В.І., що після перемоги прихильників ідей Фауста Социна «соціальний радикалізм перейшов у радикалізм релігійно-філософський» [4, с. 116]. Якщо детальніше проаналізувати це питання, то стає цілком зрозумілим, що найбільший релігійно-філософський радикалізм спостерігається саме у творах Симона Будного.

Таким чином, можна обґрунтовано стверджувати, що після перемоги ідей Фауста Социна радикалізм цієї течії, як соціальний, так і релігійно-філософський, був замінений більш поміркованими поглядами нового покоління «польських братів». Якщо в передсоциніанський період цієї течії в теологічних поглядах представників спостерігаються елементи ірраціоналізму та містицизму, то в социніанський період в теологічних поглядах вже спостерігаються як раціональні,

так і ірраціональні елементи. У цьому полягає основна якісна відмінність соцініанізму від антитринітаризму. В подальших дослідженнях будемо намагатися більш детально обґрунтувати вживання спеціальних релігієзнавчих термінів відносно характеристики цього історично-релігійного феномену.

Список використаних джерел та літератури:

1. АЮЗР. – К., 1914. – Ч. 1. – Т. 8. Памятники литературной полемики православных южнорусов с протестантами и латиноуниатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. / Под ред. С. Т. Голубева. – 812 с.
2. Історія релігії в Україні / Під ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
3. Владимиров, П. Новые данные для изучения литературной деятельности князя Андрея Курбского // Труды 9-го археологического съезда в Вильно, 1893. – Москва, 1897. – Т. 2. – 310 с.
4. Любашенко, В. І. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. – 2-е вид. – К. : Поліс, 1996. – 350 с.
5. Назаревский, А. А. Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. – Киев, 1911. – № 8. – С. 1–40.
6. Левицький, О. Соцініанство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках. – Кн. 4. – [б.м.в.] : Изд-во жур. «Киевская Старина», 1882. – С. 95.
7. Zeltneri, G. G. Historia Crypto-Socinianismi Altorfinae Quondam Academiae Infesti Arcana. – Т. 2. – 1729.
8. Ogonowski, Z. Socinianism in the Intellectual History of Europe // Dialogue and universalism. – № 10. – Warszawa, 2009. – P. 7–40.
9. Tazbir, J. Kiselińsko-bereski zбір Braci polskich // Przegląd Historyczny. – 1966. – Z. 1. – S. 57.
10. Tworek, S. Zбір lubelski i jego rola w ruchu ariańskim w Polsce w latach 1570–1598 // «Annales UMCS». – Sectio F. – Vol. 10. – 1955. – S. 21–48.
11. Wuek, J. O bóstwie Syna Bożego i Ducha Świętego... – Kraków, 1590. – P. 236.